

ગુજરાતી સંતકવિયિત્રીઓ

ડૉ. દિનેશ કે. ભોયા

મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ,

મોતીપુરા, હિંમતનગર

૧ મીરાંબાઈ

૨ લોચણ

૩ ગંગાસતી

૪ તોરલ

૫ લીરલબાઈ

૬ ઈમામ બેગમ

૧. મીરાંબાઈ (૧૬મી સદી)

મૂળરાજસ્થાનમાં જન્મી, પણ ઉત્તરાવસ્થામાં સૌરાષ્ટ્રના દ્વારકામાં આવીને રહી, તેથી સૌરાષ્ટ્રની સંત પરંપરામાં શ્રેષ્ઠ કવિયત્રી તરીકે મીરાંબાઈનું સ્થાન છે. સદ્ગુરુ સમાગમે તેમના ભીતરમાં રહેલ ભકિતરસ પ્રકટે છે અને તે ઉત્કટ પ્રભુ મિલનની ઝંખનામાં પરિણમતા શબ્દરુપે આપણી કવિતામાં અમૂલ્ય સમૃદ્ધિ લાવે છે.

‘અખંડ વરને વરી, સાહેલી, હું તો અખંડ વરને વરી’

કૃષ્ણપ્રેમની મસ્તી મીરાંબાઈ સોળે કળાએ પ્રકટે છે:

મારું મન વીંધાણું રાણા ચિતડું ચોરાણું રાણા.,

શું રે કરું.,

મીરાંબાઈ કહે છે કે, હું પૂર્વજન્મમાં વ્રજની ગોપી હતી, અહીં તો ભૂલી પડીને આવી ગઈ છું:

રાણાજી હું તે ગિરિધરને મન ભાવી

પૂર્વજન્મની હું વ્રજતણી ગોપી, ચૂક થતાં અહીં આવી રે

રાણાએ મોકલેલ વિષનો પ્યાલો મીરાંબાઈ પ્રભુ પ્રત્યેની અતૂટ શ્રદ્ધાએ પી જાય છે:

પ્યારા ગોવિંદના ગુણ ગાણું, રાણાજી.,

વિખના પ્યાલા રાણાજીએ મોકલ્યા,

ચરણામૃત કરી લેશું.

૨. લોચણ

૧૭મી સદીમાં થઈ ગયેલ સ્ત્રીરત્ન લોચણ. મહાપંથના સંત કવિયત્રી, જે શેલર્ષિરૂપિના શિષ્યા હતા. લુહાર જ્ઞાતિમાં જન્મેલ લોચણે પોતાની વાણીમાં લુહારીકામને વણી લીધું છે. શ્રી જયમલ્લ પરમાર લોચણની વાણી વિશે કહે છે:

‘કબીર વણકર હતા અને એટલે એમના ભજનમાં ‘ગ્રીની ચદરિયા’નો ઉલ્લેખ છે. નામદેવ દરજી હતા એટલે ‘મન મેરો ગજ’ જિહવા મેરી કાતી’ રુપે દરજીકામને ભજનમાં ગુંથી લીધું છે. રોહીદાસ ચમાર હતા. તેમની વાણીમાં ‘જિન દેખે ધિણ ઉપજે, નરક કુંડમેં બાસ’નું આલેખન છે. એ પરંપરામાં આગળ વધીને જોઈએ તો લોચણના ભજનમાં લુહાર કામને વણી લેવામાં આવ્યું છે.”(૮૦)૧૭૫ ગંગાસતી પછીના મહત્વના કવિચિત્રી સતી લોચણ છે. ગંગાસતીની જેમ તેમણે લાખાને ઉદ્દેશીને પોતાની કાવ્યરચનાઓનું ગુરુએ એક માની, સદગુરુ મહિમા જેને સમજાય, તેને સાચી સમજ ગણાવી છે. સદગુરુમાં જેને અતૂટ વિશ્વાસ હશે, તે જ ભવસાગરમાં પાર ઊતરશે. સદગુરુના ચરણની સેવાથી જ મનવાંછિત પદ મેળવી શકાય છે., લાખાને ઉદ્દેશતા કહે છે:

જી રે લાખા., પ્રથમ સદગુરુના પાય પૂજારી જી હો
તમે મનવાંછિત ફળ માનો રે.”

શિવ અને ઉમા પણ સદગુરુ મહિમા ગાતા થાકતા નથી., તેવા સદગુરુની પ્રાપ્તિ થતાં જન્મ-મરણનાં ફેરામાંથી મનુષ્ય મુક્ત થાય છે:

જી રે લાખા., શૂરવીર થઈને જે વચને ચાલે જી
તે તો સદગુરુનો મહિમા જાણે રે હા.,
જી રે લાખા., એવા અધિકાર જેને આવરણ
ના’ વેજી હોજી,

એ તો રહેણી-કહેણીના પૂરા રે હો.,

વચનનો મહિમા લોચણે ખૂબ ગાયો છે. જે પૂરા નર હશે, તે જ વચને ચાલશે. અધૂરિયાનું કામ નથી:

જી રે લાખા., મૂળ વચનનો મહિમા બહુ મોટો જી
એને સંત જ વીરલા જાણે રે

જી રે લાખા., વચન થકી જે કોઈ હોય અધૂરા જી
તે તો પ્રેમરસને શું પિછાને રે હાં ?

જેનું મન બ્રહ્મમમાં ભળી ગયું, તેને આઠે પહોર સમાધિ જ છે. જીવનમુક્તના લક્ષણો વર્ણવતું પદ:

જી રે રાણી., મૂળ વાસના જેની બ્રહ્મમમાં ભળી છે
એનું નામ જીવ-મુક્ત ભોગી રે

જી રે રાણી., અખંડ અનાદિ અજન્મા છે પોતે
તેણે તોડી માયાની ફાંસી રે હાં.,

બ્રહ્મા ભળવાથી જીવ અવિનાશી, અજરાઅમર બને છે:

જી રે રાણી., શુદ્ધ સ્વરુપમાં જેવું લક્ષ લાગ્યું જી
તેને કેવળ પદ દ્રષ્ટે આવે રે

જી રે રાણી., શેલષિની ચેલી સતી લોચણ બોલ્યાં
એ તો રચાપચામાં આપ સમાવે રે.

લોચણીની ભાષામાં સરળતા છે. ગહન તત્વદર્શનને તેમણે સાહજિકતાથી પોતાની વાણીમાં રમતું કરી દીધું છે., છતાં પૂરેપૂરી નમ્રતાના દર્શન થાય છે.

3. ગંગાસતી

૧૮મી સદીમાં થયેલ સમર્થ સંતકવિયિત્રી ગંગાસતી સૌરાષ્ટ્રની સંતપરંપરામાં અવિસ્મરણીય રહ્યા છે. ગંગાસતીએ પાનબાઈને ઉદ્દેશીને રચેલાં પદોમાં જ્ઞાનવાણી નિરુપી નિર્ગુણ-નિરાકાર બ્રહ્મ સાથે તાદાત્મ્ય સાધવાનું પ્રબોધ્યું છે. તેમની રચનાઓમાં સદગુરુનો મહિમા અને ખરા સાધુનું દર્શન છે.

‘ભકિત અંતર હોય જોણે, રાંક થઈને રહેવું
મેલવું અંતર કેરું અભિમાન રે
આશા ને તૃષ્ણા જેને એકે નહિ,
ઉરમાં ને દઢ રાખે વિશ્વાસ રે
ગંગાસતી એમ બોલિયા એ તો
જાલવા હરિ કેરાં દાસ રે’

જ્ઞાન અને ભકિતમાં અચળ મન જેનું હોય તેમને જ પ્રભુપ્રાપ્તિ થાય છે –તેના મહિમાને અતિ પ્રસિધ્ધ પદમાં વર્ણવતા કહે છે:

‘મેરું તો ડગે, પણ જેનાં મન નવ ડગે,
મરને ભાંગી લપડે રે બ્રહ્માંડ પડે રે બ્રહ્માંડ જી’૧૮૩
સાચા હરિજનનું પ્રમાણ બતાવતા કહે છે:
વિપત્તિ પડે તોય વણશે નહીંને,
સોઈ હરિજનનાં પરમાણજી
તન મન-ધન જોણે ગુરુજીને અર્પ્યા,

નિજાનંદપંથનો મૂળ મર્મ અહીં પ્રકટ થાય છે. ગંગાસતી અન્ય એક પદમાં પાનબાઈને નિદાનંદપંથનું સ્વરૂપ સમજાવતા કહે છે:

“ગુરુને ક્રોધ થયો એવું
જ્યાં લગી જામે ને,
ત્યાં લગી શુદ્ધ અવિકારી ના કહેવાય
સતગુરુ ચરણમાં શીશ નમાવે,
ત્યારે પુરણ નિજારી કહેવાય.”

ગંગાસતીએ વચનનો અદ્ભૂત મહિમા વર્ણવ્યો છે:

૪. તોરલ

તોરલ સૌરાષ્ટ્રની સંતપરંપરાનું લાક્ષણિક નામ છે. લૂંટારું, કુર જેસલના હૃદયને પરિવર્તિત કરનાર તોરલનું વ્યક્તિત્વ કંઈક વિશિષ્ટ રહ્યું છે. તોરલે સદ્ગુરુના મહિમાને ખૂબ વખાણ્યો છે:

“જેસલ કરી લે વિચાર
માથે જમ કેરો માર
સ્વપ્ન જેવો સંસાર,
તોળી રાણી કરે રે પોકાર.”

મહાપંથમાં ઈશ્વરને માટે ‘ઘણી’ શબ્દ પ્રયોજાય છે. તોરલ કહે છે:

“અનુભવી આવ્યો છે અવતાર,
માથે સદ્ગુરુ આધાર,
જાવું ઘણીને દ્વાર, બેલડી ઉતારે ભવપાર.”

જેણે ગુરુ ન કર્યા હોય તેને આ પંથમાં ‘નુગરો’ કહે છે. તોરલ કહે છે નુગરાનો એળે ગયો છે અવતાર. નુગરા શું સંસારને જાણે?

“ગુરુના ગુણનો નહિ પાર
ભકિત છે ખાંડાની ધાર
નુગરા શું જાણે સંસાર એનો એળે
ગયો અવતાર.....

ઉપદેશાત્મક પદો રચ્યા છે જેમાં તેમની આત્મપ્રભા પ્રગટી છે:

૫. લીરલબાઈ

“ગુ.સા.કોશ-૧માં લીરલબાઈના સંદર્ભે નોંધ્યું છે: “એક લીરલબાઈ મજેડીનાં લુહાર ભક્ત દેવતણીના પુત્રીને દેવાયત પંડિતના શિષ્યા હતા એવું કહેવાય છે. આ લીરલબાઈને લોકસાહિત્યના ભજનોમાં મળતાં ને કુંભા રાણાના પત્ની તરીકે ઓળખાવાયેલા લીબલબાઈ એક છે કે જુદા તે કહેવું મુશ્કેલ છે. શ્રી જયમલ્લ પરમાર લીરલબાઈને સંતદેવીદાસના શિષ્ય જીવણદાસના શિષ્યા ગણાવે છે. જીવણદાસ દ્વારા લીરલબાઈને ભકિતનો રંગ લાગે છે. તેમ નોંધ્યું છે તેના જન્મ વિશે નોંધ્યું છે તેમાં જણાય છે કે તેઓ માંગરોળથી પોરબંદર સુધીના દરિયાકિનારા પરના કોઈક ગામમાં થઈ ભર્યા છે:

“રમતો જોગીડો કયાંથી આવ્યો
આવી મારી નગરીમાં અલખ જગાયો રે
વેરાગણ હું તો બની.”

પ્રથમ નજરે જણાય છે કે મીરાંનો લલકાર છે, પણ આ છે લીરલબાઈનો. લીરલબાઈનું એક અતિ પ્રસિદ્ધ પદ છે જેમાંનું મહાપંથની વિભાવના સ્પષ્ટ થઈ છે:

૬. ઈમામ બેગમ

મુસ્લિમ સંતકવિચિત્રી.

ગંગાસતીએ પરિભાષામાં વર્ણવી છે, તે રીતો ઈમામ બેગમ પણ યોગની બ્રહ્મ અનુભૂતિને સાકાર કરે છે:

એ જી હરદમ જપો પીર શાહનું જાપ, જપતા રહીએ

સુપ્ત અવસ્થામાં પડી રહેલ કુંડલિની શક્તિને જાગૃત કર્યા બાદ, જે અનહદનો નાદ સંભળાય છે, તેને લાક્ષણિક શૈલીમાં વર્ણવતા કહે છે:

એ જી મુખ ગાઈએ ને સરવણ બીન સુણીએજી

બીન કરતાલ બજાઈએ.

ત્રિપુટી પર સુરતા સ્થિર થયા બાદ, બ્રહ્મરન્ધ્રમાં આત્મજ્યોતિનાં દર્શન થાય છે, તે અનુભવને પ્રગટ કરતા કહે છે:

એ જી ઈંગલા પિંગલા સુખમના નાડીજી,

ત્રિવેણીકે તીર પર ઠેરાઈએ-

એજી ભમર ગુફા ઉપર તખત બીરાજેજી

ઉરતાં જાઈ નિશાન બજાઈએ ૨૦૧

અભ્યાસથી ઘટમાં જ રહેલ પ્રભુના દર્શન થાય છે:

એજી હરદમ કરો અભિયાસ, કરીને દેખોજી,

હિંદુ સંતકવિઓની અનુભૂતિ સાથે આ સંતકવિનું પૂરેપુરું સામ્ય રહેલું જોઈ શકાય છે જ્ઞાનની સાથે યોગનો સહજ સમન્વય થયેલો જોવા મળે છે.

સંદર્ભ સૂચિ

૧. 'સેવા ઘરમના અમરધામ' લે. જયમલ્લ પરમાર, રાજુલ દવે,
૨. 'ભક્તિવૈરાગ્યતત્વ' સં.ઓધવજી મહંત, પ્ર.આ.૧૯૦૩, પૃ.૪
૩. 'મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ-૨' સાહિત્ય પરિષદ, પ્ર.આ.૧૯૭૬,
૪. સંતવાણી' સં. ઝવેરચંદ મેઘાણી, બી.આ.૧૯૭૨, પૃ.૩૨
૫. 'ભક્તિવૈરાગ્યતત્વ'સં.ઓધવજી મહંત, પ્ર.આ.૧૯૦૩,પૃ.૧૬